

Прохорчик М.В.

ЕТНОСОЦІАЛЬНІ ВІДНОСИНИ ЯК ОСНОВА ШКІЛЬНОГО БУДІВНИЦТВА У КРИМУ В 20-І РР. ХХ СТОЛІТТЯ

В останнє двадцятиріччя ставлення науковців та широкого кола громадськості до національних проблем зазнало суттєвих змін. Ленінізм, який взяв на себе монополію, перестав бути методологією наукових досліджень. Було визнано його неспроможність у розв'язанні найважливіших зовнішніх і внутрішніх проблем не тільки в Україні, але і у багатьох країнах світу. Однак і досі деяка частина громадськості з комуністичною орієнтацією продовжує звеличувати В.І.Леніна та його вчення.

Ці обставини спонукають дослідників знову і знову звертати свої погляди до теорії та програми з національного питання, практичної діяльності РКП(б) з розв'язання національного питання у масштабі всієї України та в окремих її регіонах. Найбільш специфічним за національним складом населення у порівнянні з іншими регіонами України є Крим. Тут на початку 1921 р. проживали представники 76 національностей. У зв'язку з цим національне питання для населення Криму було і залишається найважливішим.

Сучасні дослідники практики вирішення національного питання у Криму постійно намагаються визначити, створювалася Кримська АРСР на територіальній чи національній основі. Думки вчених з цього приводу розділилися. Одні вважають, що кримська автономія виникла на територіальній основі. Інші, враховуючи проживання у Криму корінного кримськотатарського народу, вважають проголошену у 1921 р. автономію національним утворенням [1]. Для підтвердження своєї позиції прибічники такої точки зору посилаються на здійснювану у 20-30-і рр. у республіці політику татаризації владних і управлінських апаратів. Автор, вивчивши цю проблему, підтримує першу точку зору.

Для цього розглянемо більш детально національний склад населення півострова. Крим був одним із самих урбанізованих районів країни - у 1921 р. питома вага міського населення складала понад 45 %. Але при цьому частка міського населення в етнічних групах була різною: у містах проживало понад половини росіян і українців, одна п'ята частина татар, майже 100 % євреїв та 7,6 % німців [2].

Ці відмінності зумовлені кількома історичними причинами: так, збільшення міст, розвиток промисловості, невиробничої сфери у Криму у кінці ХІХ – початку ХХ століття йшли, насамперед, за рахунок росіян, українців та євреїв; виключно міський спосіб життя євреїв пояснюється тим, що Таврійська губернія стала основним регіоном їх проживання; німецькі ж колоністи традиційно орієнтувалися на сільський спосіб життя і сільськогосподарські види праці, схожі мотиви були і в татар.

Аналіз архівних матеріалів показує, що росіяни і українці достатньо рівномірно були розселені по території півострова і абсолютно переважали у промислово-адміністративних центрах, портах, а також в Ялті, і складали понад 60 % міського населення [3]; татари проживали в, основному, у гірській і передгірській місцевості, Південному березі Криму; 75 % міського населення мешкало у чотирьох містах (Сімферополь, Бахчисарай, Євпаторія, Карасубазар). При цьому більшість населення татари складали тільки у Бахчисарай - 80 %, висока їх питома вага була (від 20 до 40 %) у Карасубазарі, Алушті, Євпаторії; понад 40 % євреїв проживали у місті Сімферополі, 20 % - у Карасубазарі, Євпаторії, Феодосії, Керчі (до них включені кримчаки і караїми); німецьке населення (понад 90 %) проживало у чотирьох районах: Сімферопольському, Джанкойському, Євпаторійському, Феодосійському.

Голод 1921-1922 рр. негативно позначився на етнічних процесах. За ці два роки чисельність населення Криму скоротилася на 20 %, причому пропорційно до всіх національних груп.

У результаті міграційних процесів упродовж 1923-1926 рр. чисельність населення була відновлена, при цьому дещо скоротилась чисельність татар та євреїв, і трохи збільшилась чисельність німців та українців. Серед переселенців були переважно люди найбільш працездатного віку - 20-49 років.

Зміни відбувалися і у розселенні населення: зростає питома вага міського населення серед росіян, татар, німців; і, навпаки, значно зростає питома вага сільського населення серед євреїв. Це було пов'язано з рішенням Президії ВЦВК СРСР від 29 серпня 1924 р. «Про переселення 100 тисяч євреїв до Криму» [4].

Особливо цікавим є аналіз соціально-класової структури населення Криму за матеріалами Всесоюзного перепису населення 1926 р. Дані перепису дозволяють нам зробити такі висновки:

По-перше, низьким залишається рівень зайнятості населення, особливо жінок, що прямо віддзеркалювало уповільнені темпи відбудови народного господарства, і, відповідно, дуже високим - майже 9 % - був показник безробіття. Показник зайнятості населення дає невелику розбіжність: від 22,4 % українців до 30,3 % у євреїв. Іншу картину дає склад безробітних: найнижче безробіття (1-2%) серед татар і німців, що проживали переважно у селі, а найвище у євреїв і росіян, орієнтованих на місто, де темпи відродження в економіці були значно нижчі [5].

По-друге, для соціально-класової структури населення характерним було переважання заможних верств міста та села і, насамперед, селянського населення. Найвища питома вага цієї групи у татар - 75 %, біля 60 % у німців, майже вдвічі нижча частка цієї групи серед євреїв та росіян - переважно міського населення.

По-третє, питома вага робітничого класу порівняно невисока - 25 %. Понад 70 % робітників - росіяни та українці, у них же найбільша питома вага робітників. Значно нижча частка робітничого класу в інших етнічних групах, що відображає традиційну орієнтацію на сільськогосподарські види праці та сільський спосіб життя (у німців і татар).

По-четверте, значно вища, ніж у середньому по країні, у Криму частка інтелігенції, що відображає особливості народно - господарської структури республіки (набагато вищий ступінь урбанізації, більш розвинута невиробнича сфера і т.п.). При цьому можна відзначити явно нераціональний розподіл інтелігенції. У промисловості – всього 4 відсотки, а у невиробничій сфері – 85. Дуже висока питома вага інтелігенції серед євреїв (майже 20 %), що пояснюється вищим загальноосвітнім рівнем і традиційною орієнтацією переважно на розумові види праці і, звичайно, міським способом життя.

По-п'яте, дуже висока питома вага прошарку «службовці-неспеціалісти», особливо у росіян, українців та євреїв. Це пояснюється, з одного боку, розвинутою невиробничою сферою, де в основному і зайнята ця категорія трудящих, з другого – необґрунтованим збільшенням управлінського апарату у всіх галузях. З середини 20-х рр. починається такий важливий соціальний процес як, кооперування дрібних товаровиробників міста і села. Можна відзначити й особливості внутрішньої структури класів і соціальних прошарків. Суттєві відмінності були властиві складу робітничого класу: якщо в євреїв промислові робітники складають 75 % усіх робітників, у росіян - 33 %, то серед німців і татар їх майже нема. Навпаки, понад 60 % татар і німців зайняті у сільському господарстві, тут же - майже половина робітників-українців. Майже всі транспортні робітники - росіяни та українці. Подібну картину дає й аналіз внутрішньої структури інтелігенції: в усіх етнічних групах, крім німців, непропорційно висока питома вага управлінського апарату, але особливо у татар і українців - понад 40 %.

Інженерно-технічні працівники - майже виключно росіяни і українці; у той же час найчисленніша професійна група єврейської національності - медичні працівники. Майже вся німецька інтелігенція – це вчителі. Серед татарської інтелігенції їх також 60 %. Така у загальних рисах характеристика соціально-етнічної структури Криму в середині 20-х рр.

Здійснення курсу на соціалістичну індустріалізацію, колективізацію сільського господарства, культурну революцію, а також національні деформації в умовах сталінського режиму призвели наприкінці 20-х рр. до суттєвих змін у соціально-класовій структурі та етнічному складі населення.

Істотно відрізнявся і рівень освіти серед національних груп населення Криму в 1921 р. Загальний рівень письменності населення складав 51,7 % (це значно вище, ніж загалом по Російській Федерації), у містах - 61,3 %, у селі - 42,6 %. Різниця у письменності чоловіків і жінок складала 7 % на користь перших.

Найвищий показник письменності був серед німецького та єврейського населення - майже 75 %, найнижчий - у татар - 28,6 %. Серед росіян і українців письменні складали 56,5 %. Для всіх етнічних груп був характерним вищий рівень письменності міського населення, а також чоловіків, за винятком німецького населення, де питома вага чоловіків і жінок була практично однаковою.

Для повної характеристики національної ситуації у 1921 р. автором зібрано на основі архівних матеріалів та інших джерел і зведено в таблиці дані про співвідношення між кількістю національних груп населення і кількістю національних шкіл.

Національність	Чисельність населення	Кількість шкіл	Кількість населення на 1 школу
Росіяни	371018	471	787
Татари	196717	329	597
Українці	51519	1	51519
Євреї	49404	30	1646
Німці	42350	280	151
Греки	23868	10	2387
Вірмени	12017	12	1001
Болгари	10572	—	—
Поляки	5734	3	1917
Караїми	5564	3	1854
Інші	9775	12	815

Наведені дані свідчать про те, що у 1921 р. більш високий відсоток охоплення дітей шкільною освітою із розрахунку на одну школу був серед німецького, кримськотатарського і російського населення. Зазначимо, що значно гіршим становище із національними школами було серед українського населення, для дітей якого працювала тільки одна національна школа [6].

У квітні 1923 р. XII з'їзд РКП(б) проголосив політику коренізації. Щоб зміцнити контроль над національними окраїнами і поширити свій вплив на місцеве населення, апарат державної влади мав перейти у спілкування з трудящими масами на їхню мову. Перед партійними організаціями ставили завдання інтенсивніше поновлювати свої лави за рахунок місцевих кадрів, дбати про видання газет, журналів і книг місцевими мовами, сприяти розвитку національної за формою культури. Кримський різновид політики коренізації за змістом з'явився до татаризації [7].

Основні напрямки цієї політики у Криму було проголошено партією набагато раніше. З весни 1921 р. розпочалося створення керівних органів національної освіти. Так, освіту кримських татар організував і контролював татарський підвідділ Кримського Наркомату освіти. При Наркоматі освіти були створені секції: вірменська, німецька, єврейська, естонська. Для роботи у них залучалися працівники відповідних національностей. При колегії Наркомату освіти з'явилася Рада у справах освіти національних меншин, яка

керувала національною освітою. Головою Ради призначили Семена Гамалова. Наркомату освіти підпорядковувалися 7 окружних відділів народної освіти, у складі яких були інструктори з національної освіти для керівництва національними школами [8].

Питання національної освіти вирішувалися і на партійному рівні. 28 листопада 1920 р. при Кримському обкомі РКП(б) було створено секції національних меншин: вірменська, мусульманська (з 8 січня 1927 р. перейменована у татарську), німецька (створена 19 грудня 1920 р.), єврейська (створена 28 червня 1921 р.), естонська (створена у серпні 1921 р.) [9].

У травні 1921 р. у м. Сімферополі відбулася перша обласна партійна конференція, в рішеннях якої зазначалося, що комуністи-татари нерідко перебільшують значення національних особливостей у партійній і радянській роботі, змішуючи інтереси трудящих цієї нації із загальнонаціональними інтересами. Такого висновку дійшли тому, що у цей час у Москві розглядалось питання про проголошення Криму автономною республікою. Татарська опозиція вимагала створення у Криму кримськотатарської автономії [10]. Політична ситуація у зв'язку з цим настільки загострилася, що центральні органи були вимушені втрутитися у цей конфлікт.

Із Москви до Сімферополя було направлено спеціальну комісію ВЦВК і Раднаркому РРФСР у складі Ш.Н.Ібрагімова, П.Г.Дауге, М.В.Фофанової та представників деяких Наркоматів РРФСР. Вивчивши положення на місцях, ця комісія запропонувала створити у межах Кримського півострова республіку із включенням її до складу РРФСР. Така форма державності підтримувалася Наркоматом у справах національностей і була затверджена на травневому пленумі ЦК РКП(б).

Влітку 1921 р. у м. Сімферополі було проведено 1-у Всекримську татарську безпартійну конференцію. В ухваленій резолюції пропонувалося укомплектувати татарськими кадрами Наркомат освіти, кримський уряд та інші органи [11].

У вересні 1921 р. Президія ВЦВК РРФСР визнала доцільним проведення політики татаризації управлінського апарату в Криму і створення необхідних умов для піднесення культурно-політичного рівня населення. З цією метою було дано конкретні доручення Народному комісаріату освіти і головному управлінню політичної освіти РРФСР. 18 жовтня 1921 р. був підписаний декрет ВЦВК і Раднаркому РРФСР про утворення Кримської республіки. У зверненні 1-го Всекримського установчого з'їзду Рад до всіх трудящих Криму, Російської Федерації, інших радянських республік (опублікованого газетою «Красний Крим» 14 листопада 1921 р.) говорилося про «автономну Кримську соціалістичну радянську республіку, яку проголосив Всеросійський Центральний Виконавчий Комітет РРФСР, виконуючи волю та побажання трудящих Криму» [12].

Конституція Кримської АРСР проголосила рівність всіх національностей, державними мовами оголошувалися російська і татарська. Але ніяких гарантій та квот кримськотатарському народу (який складав 26 % населення) на виборах у центральні та місцеві органи влади Кримської АРСР не передбачалося. У ЦВК і Раднаркомі Кримської республіки кримські татари були в меншості. Головою ЦВК АРСР було обрано латиша Ю.П.Гавена, головою її Раднаркому казанського татарина Саїд-Галієва. Секретарем Кримського обкому РКП(б) було призначено єврея А.І.Ізраїловича. Саме обком партії завжди представляв верховну владу на півострові, але кримські татари складали у ньому незначну меншість і секретарями обкому партії у 20-ті рр. не обиралися.

Таким чином, умови для розвитку національної освіти у Криму були вкрай складні і покращувати їх прийшлося у напруженому протистоянні між різними національними групами, долаючи значні економічні труднощі.

Для пропагування освітянських проблем серед інших національних меншостей Криму Народний Комісаріат освіти скликав з'їзди і конференції цих національних груп. З 2 по 5 травня 1921 р. у м. Сімферополі відбулась Кримська вірменська конференція. 13 березня 1924 р. почала роботу Всекримська нарада з питань освіти естонського населення та інші. Ці заходи дещо пошквали процес створення національних шкіл. А новоутворені державні структури керівництва національною освітою розпочали роботу із забезпечення шкіл педагогічними кадрами, підручниками, посібниками, зміцнення їх матеріальної бази. З грудня 1920 р. було розпочато організований набір вчителів для роботи у національних школах, але розв'язати кадрові питання у цей період не вдалося.

Перші підсумки виконання політики татаризації було проаналізовано на нараді татарських працівників-комуністів, проведеній Кримським обкомом ВКП(б) на початку 1924 р. [13].

Комісія ЦК ВКП(б), яка працювала у Криму весною 1925 р. відзначила, що національна політика проводиться тут однобоко, у сторону татаризації, а решта національних меншин знаходиться поза впливом від цієї політики. Підстави для такого висновку комісії були.

Аналізуючи ці факти, делегати XI партійної конференції, що відбулася у листопаді 1924 р., відмічали: «У Криму в національному питанні завжди перегинали палицю у той чи інший бік. Після XI обласної партійної конференції групування серед татар залишилися, існували дві групи - «праві» і «ліві». Праві засіли у радянських апаратах, а ліві у партійних і продовжували свої академічні суперечки» [14].

Для того, щоб виявити принципові розходження у їх поглядах і примирити їх, ще у серпні 1924 р. керівництво обкому партії провело спільне засідання президій обкому партії та обласної контрольної комісії. Тоді залагодити цей конфлікт обкому партії і партійній контрольній комісії не вдалося, суперечки з питань національної політики, особливо у сфері освіти, тривали. По суті, вони віддзеркалювали складні процеси, що відбувалися серед населення різних національностей Криму.

У січні 1925 р. пройшов 1-й Всесоюзний вчительський з'їзд, на якому одним із основних питань було питання розвитку національних шкіл [15].

На з'їзді вперше було поставлено конкретні завдання перебудови національної школи і затверджено заходи до впровадження нових навчальних програм та методів шкільної роботи. Ці пропозиції були законодавчо оформлені у новій Конституції РРФСР, прийнятій XII Всеросійським з'їздом Рад у травні 1925 р. У Конституції було проголошено право трудящих на повне, всебічне, безплатне навчання, основні принципи національної політики, а також законодавчо затверджено положення про відділення церкви від держави, а школи від церкви [16].

У вересні 1925 р. відділ національностей при президії ВЦВК РРФСР повідомив керівництву Криму про те, що загальні завдання національної політики у Росії зазнали певних змін: «Крім переведення діловодства на національні мови, а також заходів до піднесення культурного рівня відсталих народів, вжити також заходи економічного піднесення нацменшостей» [17].

Кримському обкому ВКП(б), Раднаркому та ЦВК прийшлося враховувати ці вказівки, підсилувати роботу не тільки серед татарського населення, але й серед населення інших національних меншин. Такий підхід викликав протести з боку татарської опозиції. 18 комуністів-татар направили у ЦК ВКП(б) свою заяву, в якій звинуватили секретаря обкому партії С.Д.Петропавловського у викривленні політики партії, антитатарських діях, висунули вимогу про його відставку й активізацію процесу татаризації.

Протести опозиції загострили і без того складну ситуацію в партійних організаціях Криму. Чим більше комуністи-татари наполягали на своїх вимогах, тим активніше починали виступати представники інших національностей. Наприклад, на безпартійній конференції німців у вересні 1925 р. делегати наполегливо добивалися включення у порядок денний разом з економічними питаннями і питання освіти.

У 1927 р. знову активізувалося протистояння між Кримським обкомом партії і татарською опозицією. Це було пов'язано з цілою низкою нових обставин. По-перше, на об'єднаному засіданні обкому партії та обласної партійної контрольної комісії обговорювалося питання про ухвалення нової Конституції Кримської автономії. На цьому засіданні виникли суперечки про державну мову. Один із лідерів татарської опозиції - Бекір Умеров - наполягав на включенні пункту про державну мову, на роль якої пропонував кримськотатарську. По суті він пропонував зберегти попередню редакцію Конституції. Обком партії відхилив ці пропозиції. Було прийнято таку редакцію проекту Конституції: «Загальноживаними мовами у державних і громадських закладах Кримської АРСР є російська і татарська з правом всіх інших національностей користуватися їх рідними мовами» [18].

По-друге, татарська опозиція знову наголосила на своїх розбіжностях з лінією обкому партії в національному питанні та недовіру секретарю обкому С.Д.Петропавловському. 22 представники татарської опозиції направили у ЦК ВКП(б) заяву, яка розглядалася на спільному засіданні обкому партії і обласної партійної контрольної комісії. Ця заява була визнана безпідставною.

По-третє, представники татарської опозиції виступили з категоричним протестом проти рішення Політбюро ЦК ВКП(б) про переселення до Криму з території Росії та Білорусії єврейського населення. Вони наполегливо добивалися від обкому партії офіційних заяв у центральні органи про неможливість такої акції.

У зв'язку із складною політичною ситуацією у Криму в травні 1927 р. до Москви були викликані керівники обкому партії та партійної контрольної комісії, а також лідери татарської опозиції В.Ібрагімов, Му-сафір, Шугу. На засіданні секретаріату ЦК ВКП(б) 12 травня 1927 р. заслухали доповідь голови партійної контрольної комісії обкому партії Дірика «Про становище партійної організації Криму» і виступи лідерів опозиції. В обговоренні кримської ситуації взяли участь секретарі ЦК ВКП(б) С.В.Косіор, В.М.Молотов та інші. С.В.Косіор наприклад у своєму виступі негативно оцінив ситуацію у Криму: «Постійні атаки, все так само як на військовому положенні. У такій ситуації в кожного товариша, який був би на місці С.Д.Петропавловського, були б помилки». Особливу увагу С.В.Косіор приділив єврейському питанню, зазначивши при цьому, що «татарські лідери зайняли неправильну лінію» [19].

В.М.Молотов підтримав точку зору С.В.Косіора. Виступи татарської опозиції він розцінив як незгоду з лінією обкому партії та ЦК ВКП(б). Він вніс пропозицію послати до Криму відповідального інструктора ЦК ВКП(б) для перевірки й уточнення окремих фактів.

Комісія ЦК ВКП(б) на чолі з інструктором ЦК Козловим працювала у Криму влітку 1927 р. Її висновки були викладені на закритому об'єднаному засіданні обкому партії та обласної партійної контрольної комісії. Партійна лінія тут була повністю витримана, й обком ВКП(б) з боку свого керівного органу вкотре отримав підтримку.

Ці факти свідчать про те, що у Кримській автономії розв'язання національних проблем здійснювалося дозовано. Але у деяких питаннях татарам усе ж вдалося добитися незначних послаблень. Так, декретом ЦВК і Раднаркому Кримської АРСР від 3 березня 1929 р. діловодство у районах і селах з більшістю татарського населення переводилося на татарську мову. Понад 60 державних закладів мусили вести листування з цими районами тільки татарською мовою [20].

Було проведено також інші заходи щодо розв'язання національних проблем. Певні зрушення відбувалися й у сфері національної освіти.

За офіційними даними відділів народної освіти, у 1929-1930 навчальному році у містах Криму було охоплено навчанням у школах 96,6 % дітей шкільного віку, а у сільській місцевості – 80 % [21].

Таким чином, аналізуючи ці та попередні дані, необхідно підкреслити, що ніякого повного вирішення

національного питання у Криму не відбулося. Проблем у сфері міжнаціональних відносин, у порівнянні з початком 20-х рр., не поменшало.

Список використаних джерел та літератури:

1. Крымская АССР /1921-1945/ сост. Ю.И. Горбунов. – Симферополь, 1990. – С. 101.
2. Там же. – С. 102.
3. Там же.
4. Правда. – 1924. – 16 сентября.
5. Крымская АССР /1921-1945/. – С. 104.
6. Бюллетень ЦСУ №55 от 2 ноября 1921 г. – С. 17-18; ЦДАК, ф.Р – 20, оп. 3, спр. 25, арк. 126; Красный Крым, 1921, 27 декабря; 1923, 29 июня.
7. Двенадцатый съезд РКП(б) 17-25 апреля 1923 года. Стенографический отчет. М., 1986. – С.885.
8. ЦДАК, ф.Р – 4054, оп. 2, спр.1, арк. 1.
9. Брошеван В.М., Форманчук А.А. Крымская республика – год 1921. – Симферополь, 1992. – С. 37-40.
10. Известия Крымского областного комитета РКП(б).- 1921, №3. – С.13.
11. ЦДАК, ф.Р – 1318, оп.1, спр. 145, арк. 51-52.
12. Конституция Крымской Социалистической Советской Республики, принятой 1-м Всекрымским Учредительным съездом Советов 10 ноября 1921 г. – информационно-методический бюллетень. Выпуск первый. – Симферополь, 1989.
13. ЦДАК, ф.П. – 1, оп. 1, спр. 322, арк. 302.
14. Там же, спр. 359, арк. 24.
15. Правда. – 13 января 1925. – С.5.
16. Съезды Советов в документах, т.IV, ч. 1. – С.40-41.
17. ЦДАК, ф.П – 1, оп.1, спр. 407, арк. 107-108.
18. Там же, спр. 604, арк. 26.
19. Там же, спр. 616, арк. 23.
20. Крымская АССР /1921-1945/. – С.189.
21. Десять лет Советского Крыма: Сб., посвященный десятилетию советизации Крыма (1920-1930) / Под редакцией И. Козлова и др. – Симферополь, 1930. – С.5.